

The Role of Shahid Beheshti and Shahid Bahonar in the Evolution of Religious Education Textbooks in the Second Pahlavi Period

Hassan Kazemi¹ \ Seyyed Ali Asghar Mir Khalili²

1. Associate professor of Islamic maaref, Farhangian University, Qazwin, Iran.

h.kazemi@cfu.ac.ir

2. Associate professor of Islamic maaref, Alborz Medical Sciences University, Iran.

s.mirkhalili@abzums.ac.ir

Abstract Info	Abstract
<p>Article Type: Research Article</p> 	<p>In the late Pahlavi period, the field of formal education in religious education textbooks faced extensive changes in terms of content, the main focus of which was to present a completely political image focused on establishing a state from Islam (religion). In addition to being different from the prevailing view of religion, this interpretation was also considered a serious threat to the regime; but the fundamental question is: Why was it allowed to appear in formal education? In this regard, the research findings based on documentary and library studies show that this reading was influenced by the movement and political thoughts of Imam Khomeini, and individuals such as Beheshti and Bahonar, who were imitators of the Imam and promoters of his thoughts, were able to create fundamental changes by being absorbed into the Council for the Compilation of Textbooks due to the regime's neglect of the power of the clergy and, on the other hand, the need the regime had for them in dealing with the communists, especially in the field of formal education.</p>
<p>Received: 2024.12.24</p> <p>Accepted: 2025.03.16</p>	
<p>Keywords</p>	<p>Imam Khomeini's Movement, Cultural Struggle, Religious Teachings, Education, the Second Pahlavi, Shahid Beheshti and Shahid Bahonar.</p>
<p>Cite this article:</p>	<p>Kazemi, Hassan & Seyyed Ali Asghar Mir Khalili (2025). The Role of Shahid Beheshti and Shahid Bahonar in the Evolution of Religious Education Textbooks in the Second Pahlavi Period. <i>Islamic Revelation Studies</i>. 22 (1). 203-222. DOI: 10.22034/22.80.197</p>
<p>DOI:</p>	<p>https://doi.org/10.22034/22.80.197</p>
<p>Publisher:</p>	<p>Islamic Maaref University, Qom, Iran.</p>

Introduction

In the final years of the Pahlavi regime, religious education textbooks underwent significant changes in content. Their main focus shifted to rejecting the ruling regime based on religious duty to struggle, and ultimately to the establishment of a religious government. Prior to this, the content of these textbooks had been limited to common religious topics such as ethics, beliefs, and jurisprudence, without delving deeply into political, power-related, or governance issues. Religious duty had traditionally meant performing religious obligations and avoiding sin and corruption. How and why did this transformation in content occur, and more importantly, how was it reproduced within the framework of the regime's official education system? Martyrs Beheshti and Bahonar played a central role in this regard. The regime's neglect of the clergy's influence at the time, combined with its pressing need for their presence in official education to confront communism scientifically, seems to have been among the main contributing factors.

Methodology

This study is based on documentary and library research, particularly through the content analysis of primary sources-namely, the religious education textbooks. A series of these textbooks from the 1940s (1320s SH) through the 1970s (1350s SH), up until the fall of the Pahlavi regime, was examined and analyzed in terms of content.

Discussion

After the suppression of the June 5, 1963 (15 Khordad 1342) uprising and the exile of Imam Khomeini, the regime came to believe that the clergy and religious forces had been weakened, and that the primary threat remained communism. Therefore, its main focus shifted to combating communism. Yet taking such measures heavily depended on the scholarly and ideological capabilities of religious forces, which, inevitably, drew the regime toward them.

At the same time, despite opposition from various religious groups to the Shah's cultural policies, in the fight against communism, they supported the Shah and did not withhold cooperation. This shared sense of threat against a common enemy brought the two sides closer together. The widespread presence of religious figures, including Martyrs Beheshti and Bahonar, in the highly strategic field of education stemmed from this reality. The regime was compelled, albeit cautiously, to allow more openness in this area.

Yet how Beheshti, Bahonar, and their group managed to embed a revolutionary Islam-deeply influenced by Imam Khomeini's theory of Velayat-e Faqih (Guardianship of the Jurist)-within the educational materials depended on their strategic awareness, courage, and reliance on the Shi'a principle of taqiyya (prudential dissimulation).

Results and Findings

The Pahlavi regime's belief that the clergy's power had been diminished among the people after the suppression of the 1963 uprising exacted a heavy price, ultimately contributing to its downfall. One key area where this manifested was the highly significant realm of official education. Under the assumption that religious forces were weakened-and in response to the greater perceived danger of communism, which had gained more influence among students-the regime opened up space for religious elements in education.

It was complemented by the presence of well-known figures, such as Beheshti and Bahonar, within the education system, who recognized and seized the opportunity. They advanced this agenda by leveraging the vast potential of religion and Imam Khomeini's political and governance-oriented ideas. In the months leading up to the Islamic Revolution of 1979, students participating in public protests were already deeply influenced by these teachings. By the time the regime realized this, it was far too late. The ability to accurately assess both one's own power and that of the enemy is crucial for survival.

References

- A'lam, A. (1994). *My conversations with the Shah (Confidential memoirs of Asadollah A'lam)* (Vol. 1). Tehran: Tarh-e No. [in Persian]
- Abdollahpour, A. (1990). *Ministers of education in Iran (Ministers of education)*. Tehran: 1st edition. [in Persian]
- Abrahamian, E. (1998). *Iran between two revolutions*. Tehran: Markaz Publishing. [in Persian]
- Ayatollah Mohammad Beheshti Foundation. (n.d.). *Document retrieved with ID 411043 [Archival document]*. Center for Islamic Revolution Documents. [in Persian]
- Ayatollah Mohammad Reza Golpaygani Foundation. (n.d.). *Document retrieved with ID 49650 [Archival document]*. Center for Islamic Revolution Documents. [in Persian]
- Bahonar, M. J., et al. (1970–1971). *Religious education textbook, grade 3 elementary*. Tehran: Organization for School Textbooks. [in Persian]
- Bahonar, M. J., et al. (1970–1971). *Religious education textbook, grade 2 elementary*. Tehran: Organization for School Textbooks. [in Persian]
- Bahonar, M. J., et al. (1970–1971). *Religious education textbook, grade 5 elementary*. Tehran: Organization for School Textbooks. [in Persian]
- Bahonar, M. J., et al. (1973). *Religious education textbook, grade 3 guidance (second stage general education)*. Tehran: Organization for School Textbooks. [in Persian]
- Bahonar, M. J., et al. (1976). *Religious education and Quran, grade 1 high school*. Tehran: Organization for School Textbooks. [in Persian]
- Bahonar, M. J., et al. (1976). *Religious education textbook, grade 3 high school*. Tehran: Organization for School Textbooks. [in Persian]
- Bahonar, M. J., et al. (1976). *Religious education textbook, grade 2 high school*. Tehran: Organization for School Textbooks. [in Persian]
- Bahonar, M. J., et al. (1978). *General adult education program*. Tehran: Tamadon Bozorg Publishing. [in Persian]
- Bahonar, M. J., et al. (1978). *Islamic education textbook, grade 3 guidance*. Tehran: Organization for School Textbooks. [in Persian]
- Bahonar, M. J., et al. (1978). *Islamic education textbook, grade 2 guidance*. Tehran: Organization for School Textbooks. [in Persian]
- Bahonar, M. J., et al. (1978). *Religious education textbook, grade 1 guidance*. Tehran: Organization for School Textbooks. [in Persian]
- Falsafi, M. (1997). *Memoirs and struggles of the late Falsafi*. Tehran: Islamic Revolution Documents Center. [in Persian]

- Faqih Shirazi, S. A. K. (1948). *Flag of Islam*, 3(6). Tehran.
- Fardoust, H. (1995). *Rise and fall of the Pahlavis* (7th ed.). Tehran: Institute for Political Studies and Research. [in Persion]
- Foran, J. (1998). *Fragile resistance: History of social changes in Iran from Safavid era to post-revolution years*(E. Teddin, Trans.). Tehran: Rasa Cultural Institute. [in Persion]
- Haddad Adel, G. A. (2009). *With respect*. Tehran: Hermes. [in Persion]
- Haeri Yazdi, A. (1928). *The blessed memorandum of Hojjatoleslam Ayatollah Aqa Haj Sheikh Abdolkarim Haeri, Damat Barakatuhum*. Religious Notes. [in Persion]
- Hedayat, M. G. (2007). *Memoirs and dangers* (6th ed.). Tehran: Zowar Publishing. [in Persion]
- Khamenei, A. (n.d.). *News articles*. Retrieved from [https://farsi.khamenei.ir/newspart_index?tid=2634]
- Khomeini, R. (1999). *Imam's writings* (Vols. 1, 2, 21). Tehran: 1st edition. [in Persion]
- Lapidus, I. M. (2002). *History of Islamic societies* (A. Bakhtiari, Trans.). Tehran: Ettelaat Publishing. [in Persion]
- *Martyr Beheshti and education* (2008). Tehran: Organization for Research and Planning of Education. [in Persion]
- *Ministry of Education. (1965). Educational transformation document, approved 1344 [1965] [Archival document]*. [in Persion]
- Mohammad Javad Bahonar Foundation. (n.d.). *Documents retrieved with IDs 405009–405010 [Archival document]*. Center for Islamic Revolution Documents. [in Persion]
- Mohammad Reza Shariatmadari Foundation. (n.d.). *Document retrieved with ID 3332 [Archival document]*. Center for Islamic Revolution Documents. [in Persion]
- Montazeri, H. A. (2000). *Complete memoirs of Ayatollah Hossein Ali Montazeri with appendices*. Tehran: Ettehad Publishers. [in Persion]
- Motahhari, M. (2001). *Six essays*. Tehran: Sadra.[in Persion]
- Pahlavi, M. R. (n.d.). *Mission for my homeland* (8th ed.). Tehran: Translation and Publishing Institute. [in Persion]
- Rezvani, M. A., et al. (1972). *History textbook for 4th grade natural, mathematics, and home economics*. Tehran: Organization for School Textbooks. [in Persion]
- Rezvani, M. A., et al. (1972). *History textbook for 4th grade natural, mathematics, and home economics*. Tehran: Organization for School Textbooks. [in Persion]
- Rouhaniyun-e Mobarez Khorasan Shomali. (n.d.). *Document retrieved with ID 129157 [Archival document]*. Center for Islamic Revolution Documents. [in Persion]
- Safavi, A. (2004). *History of education in Iran (From ancient Iran to 1380 SH)*. Tehran: Roshd. [in Persion]
- Shabani, A. (2008). *Oral history of the life and struggles of Dr. Ayatollah Beheshti*. Tehran: Islamic Revolution Documents Center. [in Persion]
- Shahid Bahonar Foundation. (n.d.). *Documents retrieved with IDs 45060–45061 [Archival document]*. Center for Islamic Revolution Documents. [in Persion]
- Shari'pour, M. (2009). *Sociology of education*. Tehran: SAMT. [in Persion]
- Society of Islamic Teachings. (n.d.). *Document retrieved with ID 1408 [Archival document]*. Center for Islamic Revolution Documents. [in Persion]

- Society of Islamic Teachings. (n.d.). *Document retrieved with ID 1418 [Archival document]*. Center for Islamic Revolution Documents. [in Persian]
- Supreme Council of Education. (1347–1352). *Bulletin of resolutions of the Supreme Council of Education* (Sessions 1–112). [in Persian]
- Torkchi, F. (2009). *Martyr Hojjatoleslam Dr. Mohammad Javad Bahonar according to documents* (1st ed.). Tehran: Islamic Revolution Documents Center. [in Persian]
- *Vazifeh* (1954). No. 3.
- *Weekly Neda-ye Haq* (1954). 4th year, No. 3.

-

دور الشهيدين بهشتي وباهنر في تحويل كتب دراسة التعليم الديني في عصر البهلوي الثاني

حسن كاظمي^١ / السيد علي أصغر ميرخليلي^٢

١. أستاذ مشارك في قسم المعارف الإسلامية، جامعة فرهنجيان بقزوين، إيران (الكاتب المسؤول).

h.kazemi@cfu.ac.ir

٢. أستاذ مشارك في قسم المعارف الإسلامية، جامعة العلوم الطبية ألبرز، إيران.

s.mirkhalili@abzums.ac.ir

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	في أواخر عهد البهلوي واجه مجال التعليم الرسمي في كتب التعليم الديني الدراساتية تغييرات واسعة من حيث المحتوى. والمحور الرئيسي لهذه التغييرات هو تقديم صورة سياسية بحثية للإسلام (الدين) وموجهة نحو تأسيس الحكومة. إن هذه القراءة بالاضافة إلى اختلافها عن النظرة السائدة للدين كان يعتبر تهديدا خطيرا للكيان، لكن السؤال المهم هو: لماذا سُمح بظهورها في التعليم الرسمي؟ تشير نتائج البحث معتمدا على الدراسات الوثائقية والمكتبية، إلى أن هذه القراءة كانت متأثرة من ثورة الإمام الخميني (ره) وأفكاره السياسية، فمثل بهشتي وباهنر الذين كانا تابعين للإمام ومنشرين لأفكاره، قد تمكنوا من إحداث تغييرات أساسية خلال انضمامهم إلى لجنة تأليف الكتب الدراسية. وذلك إثر غفلة الكيان بالنسبة إلى قوة رجال الدين، ومن جانب آخر حاجته إليهم في مواجهة الشيوعيين، خاصة في مجال التعليم الرسمي.
تاريخ الاستلام: ١٤٤٥/٠٦/٢٢	
تاريخ القبول: ١٤٤٦/٠٩/١٥	
الألفاظ المفتاحية	ثورة الإمام الخميني، النضال الثقافي، التعليم الدينية، التربية والتعليم، البهلوي الثاني، الشهيد بهشتي والشهيد باهنر.
الاقتباس:	كاظمي، حسن و السيد علي أصغر ميرخليلي (١٤٤٦). دور الشهيدين بهشتي وباهنر في تحويل كتب دراسة التعليم الديني في عصر البهلوي الثاني. مجلة دراسات الثورة الإسلامية. ٢٢ (١). ٢٢٢ - ٢٠٣.
رمز DOI:	DOI: 10.22034/22.80.197
الناشر:	https://doi.org/10.22034/22.80.197 جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

نشریه علمی

مطالعات انقلاب اسلامی

سال ۲۲، بهار ۱۴۰۴، شماره ۸۰

نقش شهیدان بهشتی و باهنر در تحول کتب درسی تعلیمات دینی در دوره پهلوی دوم

حسن کاظمی^۱ / سید علی اصغر میرخلیلی^۲

۱. دانشیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان قزوین، ایران (نویسنده مسئول).

h.kazemi@cfu.ac.ir

۲. دانشیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه علوم پزشکی البرز، ایران.

s.mirkhalili@abzums.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۲۰۳ - ۲۲۲)	در اواخر دوره پهلوی حوزه آموزش رسمی کتب درسی تعلیمات دینی با تغییرات گسترده‌ای از جهت محتوا روبه‌رو می‌شوند که محور اصلی این تغییرات ارائه یک چهره کاملاً سیاسی و معطوف به تأسیس حکومت از اسلام (مذهب) است. این تفسیر علاوه بر اینکه با نگرش رایج از مذهب متمایز بود، یک تهدید جدی برای رژیم نیز به حساب می‌آمد؛ اما سؤال اساسی این است که چرا در آموزش رسمی اجازه بروز یافته بود؟ در این زمینه یافته‌های پژوهش بر پایه مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای نشان می‌دهد این قرائت تحت تأثیر نهضت و اندیشه‌های سیاسی امام خمینی قرار داشت و افرادی چون بهشتی و باهنر که مقلد امام و مروج اندیشه‌های او بودند توانستند در اثر غفلت رژیم نسبت به قدرت روحانیت و از طرف دیگر نیازی که رژیم به آنها در برخورد با کمونیست‌ها، مخصوصاً در حوزه آموزش رسمی داشت، با جذب در شورای تألیف کتب درسی تغییرات اساسی را ایجاد نمایند.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۰۲	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۶	
واژگان کلیدی	نهضت امام خمینی، مبارزه فرهنگی، تعلیمات دینی، آموزش و پرورش، پهلوی دوم، شهید بهشتی و شهید باهنر.
استناد:	کاظمی، حسن و سید علی اصغر میرخلیلی (۱۴۰۴). نقش شهیدان بهشتی و باهنر در تحول کتب درسی تعلیمات دینی در دوره پهلوی دوم. <i>مطالعات انقلاب اسلامی</i> . ۲۲ (۱). ۲۰۳ - ۲۲۲. DOI: 10.22034/22.80.197
کد DOI:	https://doi.org/10.22034/22.80.197
ناشر:	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

درس تعلیمات دینی در میانه‌های دهه ۲۰ با تلاش پیگیر عده‌ای از دلسوزان مذهبی و علما از جمله آیت‌الله بروجردی و به منظور جبران بخشی از ضربه‌ای که رضاشاه به آموزش مذهبی وارد کرده بود (لاپیدوس، ۱۳۸۱: ۸۲۰) وارد نظام آموزش رسمی گشت (فلسفی، ۱۳۷۶: ۱۸۳ - ۱۸۲) و توانست تا پایان عمر رژیم پهلوی جایگاه خود را به عنوان یک درس اصلی تثبیت کند.

فصل مشترک این کتاب‌ها توجه به مسائل عبادی، اعتقادات و اخلاقیات است که شامل سه جنبه اصلی دین می‌شود؛ اما از حیث توجه به مسائل سیاسی، مخصوصاً مسئله حکومت و مشروعیت آن و تأسیس حکومت دینی در زمان غیبت امام معصوم (عج) و انعکاس نظرات اسلام به عنوان یک دین کامل در این زمینه، مشروعیت رژیم پهلوی به طور خاص و نحوه تعامل با آن از جهت تکلیف شرعی می‌توان تفاوت‌هایی در این کتاب‌ها مشاهده کرد که عمدتاً در دو رویکرد کلی قابل تقسیم هستند: در رویکرد اول که تا سال‌های دهه ۴۰ ادامه دارد، سخنی از چیزی به نام قیام در برابر رژیم مطرح نمی‌شود و حتی در مواردی وجود آن را برای برخورد با کمونیست و کمونیست‌ها لازم می‌داند^۱ (خمینی، ۱۳۷۸: ۱ / ۲۳۹ - ۲۳۸). در این رویکرد بحث‌های مربوط به ظلم و پرهیز از آن و مبارزه با ظالم بیشتر جنبه اخلاقی دارد تا سیاسی و اجتماعی؛ اما در رویکرد دوم همه چیز، حتی مسائل عبادی و اخلاقی و فردی، تحت‌الشعاع چیزی به نام قیام، مبارزه و جهاد قرار دارد و به صورت تلویحی رژیم پهلوی مظهر اصلی ظلم زمانه معرفی می‌شود که متشرعین به عنوان تکلیف دینی وظیفه دارند با آن مبارزه کنند؛ حتی در این رویکرد، در یک گام رو به جلو تبلیغ استقرار حکومت دینی در زمان غیبت نیز دیده می‌شود. وقتی ریشه این تفکرات و قرائت دنبال می‌شود نام فقیه و زعيم مبارزی به نام آیت‌الله خمینی علیه السلام مطرح می‌شود که با زعامت ایشان فصل جدیدی در مرجعیت و زعامت شیعه و مبارزه با رژیم پهلوی آغاز می‌شود. این رویکرد از اواخر دهه ۴۰ وجه غالب کتب درسی تعلیمات دینی می‌شود و جای رویکرد قبلی را می‌گیرد؛ اما سؤال اساسی این است که چگونه این قرائت از اسلام وارد کتب درسی تعلیمات دینی می‌شود؟

در این زمینه بیش از همه نام دو روحانی و عالم شجاع به نام شهید باهنر و بهشتی مطرح می‌شود. این دو با توجه به نیاز شدید رژیم در پاسخ‌گویی به کمونیسم و فقر گفتمانی رژیم در این قضیه و همین طور با تکیه بر «اصل متریقی تقیه» در مذهب شیعه که به طرفداران خود این اجازه را می‌داد، در مواقع لزوم وارد دستگاه جائر شده، به مذهب و شیعیان خدمت کنند، وارد دستگاه آموزش رسمی آن می‌شوند.

۱. آیت‌الله خوانساری از علمای بزرگ تهران در دهه‌های ۴۰ و ۵۰ در پاسخ به اعتراض امام نسبت به سکوت ایشان در برابر سیاست‌های شاه خطر کمونیسم را از شاه بزرگ‌تر می‌دانست.

بنابراین رژیم با وجود اختناق شدید، با در نظر گرفتن این نکته، فضا را برای روحانیت و عناصر دینی مخصوصاً در حوزه آموزش رسمی باز گذاشته بود. در کنار این مسئله، کمونیسم تهدید جدی‌ای برای دین و زیست دینی نیز به شمار می‌آمد و علما به عنوان حافظان دینی نمی‌توانستند از این تهدید به سادگی عبور کنند. هنوز خاطرات تلخ ابتدای دهه ۲۰ و حضور و فعالیت افراد توده‌ای در مدارس آن زمان از حافظه جامعه، مخصوصاً اقشار مذهبی، پاک نشده بود. به قول فلسفی، واعظ مشهور آن دوران، شر توده‌ای‌ها از شر رژیم، حداقل برای زمان دهه ۳۰، نه تنها کمتر نبود بلکه بیشتر هم بود (فلسفی، ۱۳۷۶: ۱۱۳ - ۱۱۲). چنان‌که علمای فرزانه‌ای مانند آیت‌الله خمینی و علامه طباطبایی کلاس درس فلسفه در حوزه راه می‌اندازند تا پاسخ‌گوی شبهات و حملات فکری و فلسفی کمونیست‌ها باشند و تألیف کتب ارزشمندی مانند اصول فلسفه و روش رئالیسم توسط علامه طباطبایی حاصل این دغدغه است. بنابراین «وجود دشمن مشترک» را می‌توان به عنوان اصلی‌ترین عامل این تعامل نانوشته در نظر گرفت؛ اما بعد از این مسئله، یک عامل دیگر نیز باعث حضور بهشتی و باهنر در شورای تألیف کتب درسی شده بود و آن ایجاد نگاه تساهلی رژیم و شخص شاه بعد از سرکوب قیام پانزده خرداد و اصول در حال انجام انقلاب سفید شاه و مردم به قدرت روحانیت بود. رژیم در آن مقطع تصور می‌کرد روحانیت دیگر تضعیف شده است و مانند گذشته توان مبارزه ندارد. حسین فردوست به عنوان یکی از عناصر اصلی و در رأس رژیم در این باره می‌گوید:

چه دوران بیست‌ساله رضاخان و چه دوران سی‌وهفت‌ساله محمدرضا بر اعتقاد مردم به روحانیت خللی وارد نساخت و این نیرو اصلی‌ترین مخالف سلطنت پهلوی بود (فردوست، ۱۳۷۴: ۱ / ۴۸۱).

او به این جهت یکی از اشتباهات بزرگ شاه و عوامل او را نداشتن ارزیابی درست از قدرت روحانیت در مقاطع گوناگون می‌داند (همان: ۸۷ - ۴۸۴ و ۵۶۷).

با توجه به این عوامل، این فضا برای همه عناصر مذهبی و روحانیت در جامعه ایجاد شده بود؛ البته با رعایت ملاحظات و خطوط قرمز رژیم که شامل عدم بدگویی از شاه، آمریکا و اسرائیل می‌شد (جامعه تعلیمات اسلامی، سند به شماره بازیابی ۱۴۱۸: ۶۷)؛ اما آنچه که بهشتی و باهنر و گروه آنها را از دیگران متمایز می‌کرد این بود که اینها جز حلقه شاگردان بنام و مبارز آیت‌الله خمینی و فرزاندانی مانند علامه طباطبایی بودند و دنبال تحقق اسلامی بودند که در اندیشه‌ها و آرای این بزرگان، مخصوصاً امام خمینی، وجود داشت. بنابراین درک این مؤلفه‌ها ما را در فهم مسئله اصلی این تحقیق بهتر یاری خواهد کرد.

ادبیات نظری

در مورد کتب تعلیمات دینی در نظام آموزش رسمی پهلوی دوم آثار متعددی تألیف شده است؛ اما بررسی مقایسه‌ای و رویکردشناسانه بر اساس تحلیل محتوای این کتاب‌ها طی یک دوره زمانی چهل‌ساله مختص این پژوهش است و با اتکا به این روش است که وجود دو رویکرد مذهبی نسبت به مسئله ارائه تکلیف شرعی برای نوع مواجهه با رژیم پهلوی و دیگری تأسیس حکومت دینی در زمان غیبت قابل رهگیری می‌شود و به جهت اهمیت این تفکر تمام مباحث و مطالب این کتاب‌ها تحت تأثیر آن قرار می‌گیرند. پژوهش حاضر از جهت روش گردآوری داده از نوع پژوهش‌های اسنادی - کتابخانه‌ای است.

تحولات آموزشی و نوع اقبال اқشار مذهبی به آن تا پایان دوره پهلوی اول

ایران تا قرن‌ها از یک سنت دیرپای آموزشی برخوردار بود که عمدتاً مبتنی بر آموزش مجموعه‌ای از اخلاقیات و احکام شرع و کمی حساب اعداد و ارقام بود و معروف به آموزش مکتب‌خانه‌ای بود (صفوی، ۱۳۸۳: ۴۹)؛ اما بعد از آشنایی با تمدن غرب، این آموزش تحت تأثیر تحولات آموزشی در غرب قرار گرفت و در نتیجه خطوط و دروس جدید وارد آموزش ایران شد. به طور خاص، این تحولات در زمان ناصرالدین شاه با تأسیس دارالفنون توسط مرحوم امیرکبیر آغاز شد و در زمان سلطنت رضاخان به اوج خود رسید؛ به طوری که چیزی از آموزش مکتب‌خانه‌ای باقی نماند و مراکز آموزشی جدید با عنوان دبستان، دبیرستان و دانشگاه و آن هم تحت نظر حکومت جای آن را گرفت. آنچه در این میان مهم است بدینی اқشار مذهبی به تحولات، مخصوصاً در زمان رضاشاه، است که او کشور را با سیاست‌های ضد مذهب و بر اساس سه اصل سکولاریسم، ملی‌گرایی و احیای عظمت شاهنشاهی ایرانی - منطبق با شعار «خدا، شاه و میهن» یا به قول مخبر السطنه «تثلیث خدا، شاه و میهن» (هدایت، ۱۳۸۶: ص ۳۵ - ۲۳۳) - اداره می‌کرد (فوران، ۱۳۷۷: ۳۳۹) و عیناً این سیاست‌ها را در حوزه آموزش رسمی نیز دنبال می‌کرد که باعث نوعی تحریم آموزش جدید توسط اқشار مذهبی در قبال سیاست‌های آموزشی رضاشاه شکل گرفت (منتظری، ۱۳۷۹: ۲۶)؛ مثلاً عالمی همچون آیت‌الله نائینی مدارس زمان رضاشاه را به کارخانه کفرسازی تشبیه می‌کرد که مسلمان تحویل می‌گیرد و کافر تحویل می‌دهد (عراقچی، ۱۳۸۹: ۲۹۸). این نگرانی‌ها بی‌جهت نبود؛ چون مهم‌ترین رکن آموزش رسمی جامعه‌پذیری سیاسی بود (شارع‌پور، ۱۳۸۸: ۳۰۱) و اқشار مذهبی نمی‌خواستند فرزندان‌شان را به فرایند آموزشی‌ای بسپارند که با مذهب و روحانیت ضدیت داشت.

سقوط رضاشاه و اقبال اصلاح‌گرایانه به آموزش رسمی توسط اқشار مذهبی

با سقوط رضاشاه، اқشار مذهبی با نگاه واقع بینانه‌تر و با درک اهمیت تحولات آموزشی و عقب نماندن از

تحولات روز، به ناچار سیاست تحریم را کنار گذاشته، آموزش جدید را به عنوان یک واقعیت جدید اجتماعی پذیرفتند (عادل، ۱۳۸۸: ۹۸ - ۱۹۵)؛ اما با توجه به خلأ ایجادشده در زمینه قدرت متمرکز و مستبد، پس از سقوط رضاشاه تلاش کردند در این زمینه منفعل نباشند و حتی الامکان سیاست‌های آموزشی را مطابق با احکام و موازین شرع درآورند (پرچم اسلام، ۱۳۲۵: ۴۷ / ۳). آنها چند مطالبه جدی در این زمینه داشتند، از جمله امتیاز ساخت مدارس، استفاده از معلمان متناسب با جنسیت دانش‌آموزان، رعایت حجاب در مدارس، تأکید بر انجام فریضه نماز در مدارس، تأکید بر استفاده از معلمین صالح و قرار دادن درس تعلیمات دینی و قرآن در میان دروس آموزشی. مورد آخر آن قدر مهم بود که مرجعی چون آیت‌الله سید ابوالحسن اصفهانی از نجف مجدانه پیگیر آن بود و در نامه‌ای برای آقای سید محمد بهبهانی نوشتند:

... یکی موضوع برنامه دینی مدارس است که حقیقتاً از مساعی حضرت عالی و سایر آقایانی که در این راه جدیت نمودند، بالخصوص جناب آقای وزیر فرهنگ، قدردانی می‌نمایم؛ ولی نکته قابل توجه این است که فقط تصویب برنامه کافی برای انجام مقصود نیست، بلکه باید معلمین مسلمان و صالحی برای تدریس آن انتخاب نمود که با سعی آنها بتوان به مقصود رسید ... (جعفریان، ۱۳۸۵: ۱۵۳ - ۱۵۲).

این تلاش‌ها نهایتاً با پیگیری آیت‌الله بروجردی، زعیم بزرگ شیعه در اواخر دهه ۲۰ ش.، به ثمر نشست (فلسفی، ۱۳۷۶: ۱۸۳). در میان مطالبات مذهبی‌ها تنها این مورد توانست به مرحله تحقق برسد و درس تعلیمات دینی جزو یکی از دروس رسمی نظام آموزش رسمی شود.

فقدان نظریه سیاسی معطوف به کسب قدرت و تأسیس حکومت

هرچند که این اقدامات، از جمله قرار دادن درس تعلیمات دینی در میان دروس آموزشی، برای مذهبی‌ها یک موفقیت به حساب می‌آمد، اما حوزه آموزش رسمی همواره یکی از نقاط اصلی چالش بین رژیم و اقلیت مذهبی باقی ماند. مشکل اصلی در این زمینه، مانند عرصه‌های دیگر، نداشتن یک رویکرد و نظریه معطوف به قدرت، مخصوصاً در فرصت عالی دهه ۲۰، بود. این رویکرد به آنها امکان می‌داد در مصادر قدرت حضور یابند و خود در مقام قانون‌گذار یا سیاست‌مدار قرار گیرند تا اینکه مطالبه‌گر باشند که به جهت حضور انبوه مدیران و معلمان لیبرال و سلطنت‌طلب و به‌طور کلی بی‌ایمان حتی این مطالبات نیز به نتیجه لازم نمی‌رسید (در نامه آیت‌الله اصفهانی نیز با دقت به این نکته اشاره شده بود) و باعث دل‌سردی و ناامیدی آنها می‌شد (ندای حق، ۱۳۳۳: ۳ / ۴ - ۱) و حتی در این صورت بعضاً برخی از آنها مانند شیخ

عباسعلی اسلامی، دعوت به تکرار سیاست شکست‌خورده تحریم آموزش رسمی می‌کردند (جامعه تعلیمات اسلامی، سند به شماره بازبایی ۱۴۰۸: ۱۰۲) و اعتراضات مراجعی مانند آیت‌الله شریعتمداری که به دربار و شاه نزدیک بود جایی برای توجه نداشت (شریعتمداری، سند به شماره بازبایی ۳۳۳۲: ۵۴). مذهبی‌ها در طول این دوران کمتر به این فکر می‌کردند که ریشه اصلی مشکلات رژیم پهلوی است تا بتوانند بر اساس آن کنشگری سیاسی خود را تنظیم نمایند. اگر در دهه ۳۰ طیف‌هایی از مذهبی‌ها از بازگشت شاه به قدرت خوشحال بودند (وظیفه، ۱۳۳۳: ۵۱۷ / ۴ - ۱) یا او را به خاطر اقداماتی مانند اجازه برای تخریب حظیره القدس، مرکز دینی بهاییان، تحسین کردند (فلسفی، همان: ۱۹۱) در دهه ۴۰ به بعد با سرکوب قیام پانزده خرداد و افزایش سیاست‌های ضددینی شاه، دیگر جایی برای دفاع از او باقی نمی‌ماند؛ اما در همین دوران باز هم وجود شاه برای برخورد با کمونیست‌ها در نزد برخی حتی بعضی از علمای دینی مانند آیت‌الله احمد خوانساری عالم بزرگ تهران در زمان نهضت امام لازم بود (خمینی، ۱۳۷۸: ۱ / ۲۳۸ - ۲۳۹). تنها با نهضت آیت‌الله خمینی و طرح نظریه ولایت فقیه ایشان این خلأ در کنشگری و مبارزه مطلوب سیاسی با رژیم برطرف شد. نظریه ولایت فقیه راه درست مبارزه را نشان داد؛ هم افق‌های مبارزه را نشان داد و هم نقاط ضعف را.

امام خمینی و طرح مسئله اسلام سیاسی و مبارزه

ظهور امام خمینی در عرصه سیاسی و قرار گرفتن در مرجعیت شیعه نقطه عطفی در تاریخ معاصر ایران به شمار می‌رود. زعامت امام از همان آغاز همراه با مخالفت صریح و آشکار با سیاست‌های شاهی شد که حمایت‌های آمریکا را نیز با خود داشت (بابایی، ۱۳۸۸: ۱۰۶۸). وقتی از او پرسیدند: «شاه باید سلطنت کند نه حکومت» از نظر شما درست است؟ که ایشان پاسخ دادند این خلاف شرع است، شاه باید برود! (فلسفی، ۱۳۷۶: ۴۱۷). تقریباً هیچ یک از مراجع دینی آن زمان چنین نظری آن هم به این صراحت نسبت به شاه و رژیم او در آن زمان نداشتند. هرچند که از همان ابتدا همه طرف‌های مذهبی قائل به جامعیت و کارآمدی اسلام در مواجهه با مسائل روز بودند (مطهری، ۱۳۸۰: ۲۳۳) و اساساً نیروهای مذهبی با این نگاه در دهه ۲۰ بعد از سقوط رضاشاه به صحنه کشور بازگشتند؛ چنانچه پیشتر آیت‌الله حائری یزدی، حوزه علمیه قم را با این نیت احیا کرده بود (حائری یزدی، ۱۳۰۷: ۱۳)؛ اما خلأ اصلی در این زمینه فقدان نظر سیاسی و معطوف به قدرت و حکومت بود که امام خمینی (ره) با طرح نظریه ولایت فقیه با تکیه بر منابع اسلامی، این نقیصه را برطرف کردند. مقام معظم رهبری طی سخنانی در این باره می‌گویند:

یک تحول دیگری که امام به وجود آورد، تحول در نگاه به دین بود؛ ... امام برای دین، رسالت نظام‌سازی و تمدن‌سازی و جامعه‌سازی و انسان‌سازی و مانند اینها تعریف کرد؛ مردم نگاهشان به دین به کلی متحول شد. یک تحول دیگر، تحول در نگاه به آینده بود (خامنه‌ای، ۱۳۹۹: سخنرانی سالگرد امام).^۱

آقای فلسفی که از شاگردان برجسته آیت‌الله بروجردی بود نیز وقتی در اثر نهضت امام با ایشان بیشتر آشنا می‌شود درباره‌شان می‌گوید:

از همان اول آشنایی با حضرت امام یک ایمان قوی و ثابت در او دیدم؛ به علاوه فهمیدم که او مردی فقیه و مجتهد و آگاه به حقایق احکام اسلام است. از این گذشته او را دارای عزمی آهنین یافتم (فلسفی، همان: ۴۲۵ - ۴۲۴).

کار ایشان از این جهت ارزشمندتر بود که برخی از علما از جمله آیت‌الله خوانساری کنشگری ایشان را در مواجهه با رژیم قبول نداشتند^۲ یا اینکه ملاک برای آنها همچنان سیره آیت‌الله بروجردی در برخورد با شاه بود (باهنر، سند به شماره بازبایی ۴۵۰۶۱ - ۴۵۰۶۰). با وجود چنین دیدگاهی، امام معتقد بود که [علمای قبلی] مخصوصاً آیت‌الله بروجردی که از ایشان به عنوان «سلف صالح» یاد می‌کند، قدر این موقعیت را ندانسته‌اند (خمینی، ۱۳۷۸: ۱ / ۱۸۷ - ۱۸۶) و لذا آیت‌الله خمینی با این قوت اراده و آرای سیاسی افق مبارزات ضد رژیم را در مسیر درست خود قرار داد.

نیاز مستمر رژیم پهلوی به روحانیت و عناصر مذهبی برای مواجهه با کمونیست‌ها به جهت ضعف گفتمانی

از دهه ۲۰ همواره خطر جایگزینی کمونیست‌ها، بقا و دوام رژیم پهلوی را تهدید می‌کرد، به خصوص آنکه در این برهه به طور ویژه در حوزه آموزش نفوذ و حضور جدی داشتند (آبراهامیان، ۱۳۷۸: ۳۰۱) و این خطر تا پایان عمر این رژیم همچنان وجود داشت. در دهه ۳۰ شاه به سفارش آمریکا و انگلیس با حضور در دو پیمان منطقه‌ای سنتو و سینتو و سپس در آغاز دهه ۴۰ با اجرای برنامه اصلاحات ارضی و انقلاب سفید تلاش کرد احتمال این خطر را به حداقل برساند (فارسی، ۱۳۷۳: ۵۴ - ۵۳). او در همین ایام به طور آشکار تصریح می‌کرد که رژیمش با دو خطر روبه‌رو است: یکی روحانیت که آنها را «ارتجاع

1. https://farsi.khamenei.ir/newspart_index?tid=۲۶۳۴

۲. آیت‌الله خوانساری اعتقاد داشتند که امام در برخورد با شاه تندروی می‌کند، اما امام پاسخ دادند که در برابر ظلم شاه نباید سکوت کرد (۱۳۷۸: ۱ / ۲۳۹ - ۲۳۸).

سیاه» و دیگری کمونیست که آن را «ارتجاع سرخ» می‌نامید (پهلوی، ۱۳۴۵: ۱۴ - ۸). پهلوی دوم با سرکوب خونین قیام پانزده خرداد ۴۲ و تبعید امام به خارج از کشور خیال خود را از جانب خطر روحانیت آسوده‌شده فرض کرد (فردوست، همان: ۱ / ۸۷ - ۴۸۴ و ۵۶۷)؛ اما نگرانی از کمونیست‌ها به عنوان «خطری بزرگ» در کمین کشورهای کمتر توسعه‌یافته همچنان برای او وجود داشت (پهلوی، همان: ۲۲ - ۸). با اینکه او به مرور در این سال‌ها در اوج قدرت و استبداد خود قرار داشت و چیزی جز خود را نمی‌دید (اعلم، ۱۳۷۳: ۱ / ۵۵۴)، اما برای مبارزه با کمونیست‌ها به جهت «ضعف گفتمانی» به نیروهای مذهبی نیاز داشت؛ لذا به صورت هدایت‌شده عرصه را برای فعالیت آنها باز نگهداشت (پایگاه جامعه تعلیمات اسلامی، سند به شماره بازبانی ۱۴۲۱: ۹۳ - ۵). از طرف دیگر، روحانیت نیز که به شدت از افکار کمونیست‌ها که دین را افیون توده می‌دانستند نگرانی داشتند و حداقل تا پیش از امام خطر آنها را از شاه و رژیمش بیشتر می‌دانستند، از این فرصت استفاده کردند؛ مثلاً آیت‌الله خوانساری، عالم بزرگ تهران در دهه ۴۰ و ۵۰ در پاسخ به اعتراض امام نسبت به سکوت او در برابر ظلم شاه همین نگاه را دارد (خمینی، ۱۳۷۸: ۱ / ۲۳۹). بدین ترتیب ترس از «دشمن مشترک»، آموزش و پرورش را تبدیل به جایی برای تعامل بین رژیم و نیروهای مذهبی قرار داد.

حضور بهشتی و باهنر به عنوان دو شاگرد و مقلد امام خمینی در شورای تألیف کتب درسی و شروع تحول اساسی در تألیف کتب تعلیمات دینی

چنانچه اشاره شد نیاز مبرم رژیم به روحانیت برای مبارزه با کمونیست‌ها فضا را برای حضور آنها در آموزش رسمی باز می‌کرد. تا پیش از حضور باهنر و بهشتی در شورای تألیف کتب درسی تقریباً یک خط سیر از جهت محتوایی بر کتب درسی تعلیمات دینی حاکم بود. این خط سیر مبتنی بر معرفی اصول و فروع مذهب شیعه در قالب اعتقادات، اخلاقیات و عبادات و احکام بود و از جهت سیاسی نیز نویسندگان این کتاب‌ها چیزی از ابعاد سیاسی و حکومتی اسلام (تشیع) را در تألیفات خود بروز نمی‌دادند. مبارزه ایدئولوژیک با کمونیسم، بهائیت، نگرانی از اختلافات دنیای اسلام و دعوت به همگرایی اسلامی، تقویت حس مذهبی در برابر روح ملی‌گرایی و باستان‌گرایی از جمله محورهای ایدئولوژیک این کتاب‌ها بود که در قالب فصل‌ها و مباحث این خطوط مطرح می‌شد (کاظمی، رساله دکترا، ۱۴۰۰: ۲۸۹ - ۲۵۱). نمی‌توان برای این تألیفات افراد شاخصی را در تراز بهشتی و باهنر در نظر گرفت، اما در هر صورت به جهت آگاهی می‌توان به افرادی چون محمدباقر شریعت سنگلچی، برادران شعاری‌نژاد، محمد خزائی، اسماعیل بوذری، نوربخش و... در این زمینه اشاره کرد. نکته مهمی که در این زمینه باید گفت این است که تا پیش از تحولات ساختاری آموزشی و ایجاد یک وزارتخانه مستقل برای

آموزش پایه در برابر آموزش عالی، رویه تألیف کتاب به این صورت بود که وزارت فرهنگ وقت از افراد کارشناس، برای تألیف، دعوت به همکاری می‌کرد؛ یعنی به نوعی این تألیفات جنبه سفارشی داشت و فقط نویسندگان می‌بایست ضوابطی را که وزرات فرهنگ تعیین می‌کرد رعایت می‌کردند؛ اما همزمان با انجام انقلاب سفید شاه و تفکیک وزرات فرهنگ به سه وزارتخانه آ. پ، عالی و هنر طی سال‌های ۱۳۴۳ تا ۱۳۴۶ (عبدالله‌پور، ۱۳۶۹: ۲۱) برای تألیف کتاب تصمیم بر این شد که سازمان تازه تأسیس «کتاب‌های درسی ایران» مرجع اصلی این قضیه شود (کتاب درسی **تعلیمات دینی**، ۱۳۴۲: مقدمه)، و به دنبال آن نقش شورای عالی آموزش که از پیش وجود داشت و به منزله مرکز برنامه ریزی وزارت آ. پ بود، بیشتر شد (اولین مصوبات شورای عالی آ. پ، ۱۳۵۲: الف) که این یک تحول مهم در این زمینه بود. بهشتی و باهنر که از قبل سابقه حضور در آموزش و پرورش را داشتند، به این ترتیب و البته با قید تعهد و بعد از سپری کردن مراحل سخت گزینش وارد شورای آموزش شدند.

۱. محمدجواد باهنر

محمد جواد باهنر به عنوان یک روحانی تحصیلات حوزوی خود را در قم آغاز کرد و پس از تحصیل در این حوزه برای ادامه تحصیل پا به دانشگاه گذاشت و موفق به اخذ مدرک دکترا در رشته الهیات گشت (ترکچی، ۸۸: ۲۰ - ۱۷). وی در دهه ۴۰ با کمک روحانی دیگری به نام سیدرضا برقی، یکی از شاگردان آیت‌الله گلپایگانی، که تلاش داشت پای عناصر بیشتری از روحانیت را به آ. پ باز کند، وارد آ. پ شد (گلپایگانی، سند به شماره بازبایی ۴۹۶۵: ۲۰۲). باهنر در سال ۴۴ به جهت سخنرانی‌های تند که علیه رژیم کرد از ساواک تذکر گرفت و بعد از تعهد دادن به ساواک دوباره فرصت اشتغال در آ. پ را یافت (باهنر، سند به شماره بازبایی ۴۰۵۰۱۰ - ۴۰۵۰۰۹).

از نظر باهنر رهبران مذهبی سه دسته‌اند: یا مرجع دینی هستند که بسیار دانش و علم اندوخته‌اند یا افرادی هستند که در حوزه‌های علمیه مشغول تدریس‌اند یا در لباس مذهبی و رهبری حقوق بگیر و اجیر دیگرانند [اجیر رژیمند]. در همین زمینه او رهبر واقعی را کسی می‌داند که بتواند به مردم و یک جامعه حیات ببخشد و بین آنها جنبش ایجاد کند. سپس اضافه می‌کند وظیفه رهبران مذهبی با رهبران سیاسی فرق می‌کند، اما به رغم این، رهبران مذهبی می‌توانند به جهت جامعیت دین و مذهب در امور سیاسی نیز وارد شده و دخالت نمایند (باهنر، سند به شماره بازبایی ۴۰۵۰۱۰ - ۴۰۵۰۰۹). او سخت از رویه آیت‌الله خمینی در برابر حکومت پهلوی نسبت به سایر علما دفاع می‌کرد و سعی در تثبیت گفتمان سیاسی ایشان در جامعه داشت (باهنر، سند به شماره بازبایی ۴۰۵۶۱ - ۴۰۵۶۰) او تا آستانه پیروزی انقلاب اسلامی یکی از سخنرانان و رهبران مذهبی تظاهرات بود (پایگاه روحانیون مبارز خراسان، سند به شماره ارزیابی ۱۲۹۱۵۷).

۲. محمدحسین بهشتی

اما فرد شاخص دیگر در این کار بدون هیچ شکی بهشتی بود. او نیز دارای تحصیلات عالی حوزوی و در کنار آن تحصیلات دانشگاهی نیز بود (شعبانی، ۱۳۸۷: ۵۰ - ۴۹). در واقع او نیز با این وضع نمادی از روحانیت روشن فکر به حساب می آمد. بهشتی یکی از کسانی بود که کاملاً موافق نوسازی در ساختار و محتوای دروس حوزه بود و در این راه تلاش های زیادی نیز انجام می داد. این فکر او را به سمت تأسیس یک مدرسه دینی با نام حقانی به شکل و رسم جدید در سال ۱۳۴۲ سوق داد. او همچنین قبل از این، دبیرستانی با نام دین و دانش در سال ۱۳۳۳ در قم تأسیس کرد. این کار با هدف کادرسازی برای نهضت بود. آن گونه که گفته اند نود درصد دانش آموختگان این مدرسه در مصادر اصلی انقلاب اسلامی قرار گرفتند (شعبانی، همان: ۵۶). این نقطه اوج فکری بهشتی بود. خود او در این باره می گوید:

ما به هر حال بعد از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ در یک جمع بندی به این نتیجه رسیدیم که در آن نهضت ما کادرهای ساخته شده کم داشتیم. بنابراین تصمیم گرفتیم که یک حرکت فرهنگی ایجاد کنیم و در زیر پوشش آن کادر بسازیم و تصمیم گرفتیم این حرکت اصیل اسلامی و پیشرفته باشد و زمینه ای برای ساخت جوان ها (همان: ۵۷).

بهشتی از جمله از نخستین روحانیونی بود که در سال ۱۳۳۰ پایش به وزارت فرهنگ وقت باز شد و کار خود را به صورت دبیر ادامه داد (همان: ۵۵). در ادامه به جهت تسلط به زبان های خارجی و فکر بلندش، از طرف عده ای از علما از جمله آیات میلانی، خوانساری و حائری در سال ۱۳۴۳ به تولیت مسجد هامبورگ انتخاب و به آنجا اعزام شد؛ اما بعد از شش سال حضور مؤثر در آلمان به ایران بازگشت. خود بهشتی در این زمینه می گوید که دیدم و احساس کردم حضورم در ایران ضروری تر است. در سال ۱۳۴۹ وقتی که او به ایران بازگشت، به رغم پیشنهادات متعددی که برای کار داشت و علی رغم میل ساواک، به پیشنهاد باهنر به آموزش و پرورش بازگشت (بهشتی، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، سند به شماره بازبایی ۴۱۱۰۴۳). ساواک اعتقاد داشت او سیاست های رژیم را همسو با منافع اسرائیل می داند (بهشتی، سند به شماره بازبایی ۵۸۴۰۶۹)؛ اما در هر صورت توانایی علمی او برای مواجهه با کمونیست ها آن قدر بود که رژیم نمی توانست به راحتی از آن چشم پوشی کند.

اتکا به «تقیه» در مذهب شیعه به عنوان یک عنصر محوری و مکمل برای بهشتی و باهنر در شورای تألیف کتب درسی

اگر تا پیش از تألیف کتب تعلیمات دینی توسط بهشتی و باهنر و گروه آنها، متغیر و عامل «دشمن مشترک» باعث «تعامل» نیروهای مذهبی با رژیم در دستگاه آموزشی شده بود، اما در این مرحله با توجه

به نوع مباحثی که این افراد در کتب درسی ارائه می‌دهند که به نوعی فرمان و القای فکر مبارزه با رژیم است، دیگر صرفاً متغیر «دشمن مشترک» نمی‌توانست راهگشای این مسئله باشد، بلکه از اینجا به بعد باید دنبال عناصر دیگری در این زمینه بود. وقتی در محتوای این کتب و البته شکل مبارزه بهشتی و باهنر دقت می‌کنیم با موضوعی به نام «تقیه» مواجه می‌شویم. تقیه یکی از خطوط مذهب شیعه است که در طول تاریخ بارها و بارها باعث بقا و استمرار آن شده است. خود آنها در توصیف این اصل می‌گویند:

تقیه عبارت از مخفی نگاه داشتن نیروها، رازداری شدید، مراقبت فراوان از ماموران مخفی دشمن و تدبیر افزایش نیرو نفرات و حفظ آنها به منظور وارد کردن ضربه موثر و کاری بر دشمن در وقتی مناسب ... (باهنر و...، ۱۳۵۲: ۸۸).

و برای نمونه به وجود علی بن یقطین از شیعیان زمان امام موسی کاظم علیه السلام اشاره می‌کنند که در دستگاه هارون الرشید علاوه بر حفظ ارتباط خود با امام، کوشش می‌کرده است در این مقام منشأ خدماتی نیز برای شیعیان باشد (همان: ۹۳). بنابراین با توجه به این مسئله، می‌توان علت حضور بخشی از نیروهای مذهبی در دستگاه‌های رسمی رژیم را بهتر درک و تبیین کرد.

اصول حاکم بر تألیف کتاب‌ها

بنابراین تألیف این کتب با این درجه از حساسیت رعایت چند اصل را ضروری می‌ساخت که بهشتی و باهنر آنها را از نظر دور نداشته‌اند:

۱- اعتقاد راسخ به جامعیت اسلام در ساخت یک نظام اجتماعی دینی در زمان غیبت

اصل دیگری که در امتداد موضوعات و مباحث کتاب‌ها به چشم می‌آید، اعتقاد کامل نویسندگان به مسئله جامعیت اسلام در ساخت نظام اجتماعی دینی در زمان غیبت است. آنها برای این مقصود چند مؤلفه در این زمینه در نظر می‌گیرند که مهم‌ترینشان قانون دینی است. این مؤلفه‌ها عبارتند از: ۱. قانون [دینی]؛ ۲. رهبری و اداره جامعه بر اساس قانون؛ ۳. آگاهی و ایمان مردم نسبت به قانون و اعتماد نسبت به مجریان آن؛ ۴. وفاداری مردم نسبت به قانون و مجریان مورد اعتماد آن و در نتیجه حمایت و پاسداری از قانون و کسانی که با رعایت انضباط و درستی مسئولیت اجرای آن را بر عهده دارند؛ ۵. نظارت مستمر همگانی بر رفتار مجریان قانون و رهبران جامعه و مسئولان آن (باهنر و...، ۱۳۵۵: ۱۷ - ۱۶).

۲- اعتقاد به ظرفیت اسلام برای توجه به نیازهای اقتصادی پیروان خود

تبیین این مسئله یکی از نقاط اوج این کتاب‌ها است. این بخش در عین اینکه پاسخی است به نظرات

اقتصادی کمونیست‌ها است، اما در عین حال مبین چارچوب اقتصادی اسلام نیز می‌باشد. کاری که تا آن زمان کمتر مورد توجه قرار گرفته بود. ملاحظات نویسندگان در این زمینه دربردارنده یک چارچوب جامع از اقتصاد اسلامی است که در نوع خود بسیار شگرف به نظر می‌رسد و اعتقاد راسخ آنها در توانایی اسلام در ساخت یک نظام اقتصادی مستقل را نیز نشان می‌دهد. وقتی که صحبت از اسلام می‌شود ابتدائاً مسائل فردی و عبادی به ذهن می‌آید؛ اما اینجا با یک اسلام نظام‌مند در همه شئون حیات انسان روبه‌رو هستیم، از جمله مسئله بسیار مهم اقتصاد (باهنر و...، **تعلیمات دینی** سال اول دبیرستان، ۱۳۵۵: ۶۳ - ۶۱)؛ مثلاً نظیر این روایت امام صادق علیه السلام را که می‌فرمایند: «من خوش ندارم آسیابی را اجاره کنم و همان آسیاب را با قیمتی بیشتر به دیگری اجاره دهم بی آنکه در این میان لااقل ضمانتی بر عهده گرفته یا در آن آسیاب کار تازه‌ای انجام داده و آن را مجهزتر کرده باشم ...» را در چارچوب مسئله «ارزش کار و خدمات» بررسی می‌کنند و به این نتیجه می‌رسند که «آن دست‌های واسطه (دلال‌ها) که نقش سودمندی در توزیع ندارند و نقش آنها در حقیقت کند کردن کار توزیع کالا از تولیدکننده به مصرف‌کننده است، کاری که مستحق در آمد است انجام نمی‌دهد ...» (همان: ۹۱ - ۸۹).^۱

۲- اعتقاد به تکلیف انسان در برابر خود و جامعه خویش

آنها در این زمینه معتقدند که اسلام یک مکتب واقع‌بین یا رئالیسم است، اما بر خلاف تصور رایج رئالیسم به معنای تسلیم در مقابل وضع موجود نیست؛ بلکه برعکس واقع‌گرایی به معنای تلاش برای اصلاحگری و بهبود شرایط موجود است ... (باهنر و...، **تعلیمات دینی و قرآن** سال اول دبیرستان، ۱۳۵۵: ۱۱). عبارتی که آنها در این زمینه از آن استفاده می‌کنند «خودسازی» و «جامعه‌سازی» است و با استناد به قرآن می‌گویند: قرآن انسان را موجودی می‌داند که مسئولیت خودسازی بر عهده خودش گذارده شده است؛ موجودی که از این جهت نقش الهی بر عهده دارد. جامعه بشری هم تا وقتی جامعه بشری و انسانی است که در آن دست هر انسان برای انتخاب بهترین راه برای زندگی‌اش باز باشد، خود بیندیشید، خود بسنجد و خود انتخاب کند. بزرگ‌ترین و جانکاه‌ترین کمبود و دردآورترین تحقیری که انسان قرن ما در زندگی پرزرق‌وبرق ماشینی امروز می‌بیند همین است که آشکارا از انسانیت به در شده و ضمیمه‌ای کم‌ارزش برای ماشین‌های ظریف یا غول‌آسای گوناگون گشته است ... (همان: ۴۹ - ۴۸).

۱. این مبحث یکی از نقاط قوت این کتاب‌هاست که نیاز به تفصیل بیشتری دارد، اما به جهت اقتضای مقاله امکان طرح و بررسی آنها در اینجا وجود ندارد.

- اعتقاد راسخ به امکان تأسیس حکومت دینی در زمان غیبت

نقطه محوری و دال مرکزی دیدگاه بهشتی و باهنر در تألیف این کتب همین مسئله است که انسجام‌بخش و پیشران اضلاع منظومه فکری آنهاست که ما در این مورد پیش‌تر توضیحاتی دادیم.

- نفی حاکمیت هرگونه نظام غیردینی از جمله سلطنتی بر مقدرات جامعه دینی

بی‌تردید یکی از اصول حاکم بر اندیشه نویسندگان کتب عدم مشروعیت هرگونه الگوی حکومتی بر سرنوشت جامعه دینی است.

روش‌های انتقال پیام

چون طرح مسئله حکومت اسلامی در زمان حکومت پهلوی کار ساده‌ای نبود، این دو با مهارت و ابتکار خود از روش‌های متعددی برای بیان مقصود خود بهره گرفته‌اند که در ادامه به برخی از مهم‌ترین آنها اشاره می‌کنیم.

- تبیین مسئله توحید در ابعاد سیاسی و اجتماعی آن

یکی از خلاقیت‌های نویسندگان طرح این قضیه به این صورت است؛ چراکه به محض مطرح شدن نام توحید، مسئله وحدانیت خدا مطرح می‌شود؛ اما نویسندگان در این کتب اطاعت از فردی را که از جهت دینی صلاحیت لازم را ندارد، مغایر با روح توحید می‌دانند. بر این اساس نه جامعه‌ای که در برابر این افراد کرنش می‌کند و نه جامعه‌ای که در آن چنین افرادی بر سر کارند، نمی‌تواند جامعه توحیدی و دینی باشد. آنها در این باره می‌گویند:

... هیچ چیز دیگر جنبه خدایی ندارد و از پیش خود گره‌گشا و کارگزار جهان نیست تا در پیشگاهش کرنش کنیم ... وقتی جز خدای یگانه کسی را پرستش نکردیم خداوندگاران جبار طرد می‌شوند ... (باهنر و...، ۱۳۵۲: ۳۳ - ۳۱).

قطعا ذهن مخاطب با این بیان متوجه شخص شاه و سلطنت او می‌شود؛ چراکه یکی از مهم‌ترین مقاصد انبیا و اولیا جلوگیری از ظلم و برقراری عدالت است که سکوت و عدم مبارزه با آن را می‌توان در تضاد با معرفت توحیدی دانست.

- تطبیق حکومت پهلوی با نظام طاغوتی

وقتی نظام توحیدی در ابعاد سیاسی و اجتماعی خود خوب تبیین و ترسیم می‌شود، انسان تکلیف و حدود

خود را از جهت امکان و میزان آزادی و استقلال عمل و امکان و میزان رشد و پیشرفت در قبال هر حکومتی به خوبی درمی‌یابد و به آن درجه از بلوغ فکری می‌رسد که این حاکمیت از جهت اطاعت مشروعیت دارد یا نه؟ باهنر و بهشتی در ترویج این فکر نیز بسیار موفق عمل کرده‌اند که این دیدگاه پیش از این رایج نبود. جعل عباراتی چون «خداوندگاران جبار»، یا «خداوندگاران دروغین»، «زورمندان تجاوزکار» که قدرت خود را نه از متن مردم، بلکه از ثروت، زور و تغلب به دست آورده‌اند، ناظر به این قضیه است و در نتیجه برای لزوم تثبیت اصل بندگی نباید به چنین حکامی اجازه حکومت داد؛ مثلاً آنها در مورد رسالت پیامبر خدا این‌گونه روایت کرده‌اند:

... با وجود همه این کارشکنی‌ها محمد ﷺ در عزم خویش استوار بود و با اطمینان به پیروزی مردانه پیش می‌رفت. او هدفی بزرگ داشت: نجات انسان‌ها، برانداختن ستم‌ها و تغییر به سوی خداپرستی و عدالت ... . [چرا باید پیامبر این کار را بکند؟ چون] از بزرگ‌ترین ارمغان‌های این رسالت جهانی آزاد کردن انسان‌ها از هرگونه قیدوبندی است که با رشد و پیشرفت آنان نسازد. آزاد کردن از تقلید کورکورانه، از سنت‌های کهن و یا خودباختگی در برابر رسوم و عادات دیگران از دلبستگی به خرافه‌ها و افسانه‌ها و موهومات، از تسلیم در برابر زورمندان تجاوزکار، از پیروی بی‌حساب جباران و خودخواهان، از بردگی در برابر آنان که از نیروی آنان به ستم بهره می‌کشند ... آری گسستن زنجیرهای بردگی و آزاد کردن فکر و عقل انسان‌ها از مهم‌ترین هدف‌های پیغمبر اسلام است (باهنر و...، **تعلیمات دینی** سال دوم راهنمایی، ۱۳۵۷: ۵۷ - ۵۵).

- تکیه بر عنصر مبارزه و جهاد در مبارزه با طاغوت با استفاده از سیره انبیا و معصومین

به همین جهت در این رویکرد وقتی مسئله طاغوت مطرح می‌شود، به دنبال آن مسئله مبارزه و جهاد نیز طرح می‌شود. چنانچه راه نجات از طاغوت تنها و تنها مبارزه است. باهنر و بهشتی برای این کار از سیره انبیا ﷺ کمک می‌گیرند که در عبارت‌های زیر متبلور شده است: «ابراهیم خلیل الله را می‌توان قهرمان توحید معرفی کرد؛ زیرا وی در راه مبارزه با هرگونه شرک و برای توجه دادن جامعه به سوی خدای یگانه فداکاری‌های بی‌دریغ کرد» (باهنر و...، بی‌تا: ۲۶) یا «دعوت حضرت موسی ﷺ ادامه داشت و سرکشی و مخالفت فرعون و اطرافیانش نیز رفته‌رفته بیشتر می‌شد، چون می‌دانستند مردمی که ایمان می‌آوردند کم کم بیدار می‌شدند، دیگر زیر بار ذلت نمی‌رفتند. حقوق خودشان را مطالبه می‌کردند و با بی‌عدالتی و ستم‌ها به مبارزه برمی‌خواستند ... . اما با وجود همه این تهدیدها و تهمت‌ها نهضت پیش می‌رفت و جمعی از مردم حق طلب از این دعوت استقبال می‌کردند» (باهنر و...، **تعلیمات دینی** سال دوم راهنمایی،

۱۳۵۷: ۲۸ - ۲۷) یا «حضرت علی علیه السلام همیشه طرفدار حق بود. با زورگویان و ستمگران مبارزه می کرد تا حق ستمدیدگان را از آنان بگیرد. حضرت علی می فرمود: "اگر همه دنیا را به من بدهند تا با زور و ستم، دانه جویی از دهان مورچه ای بگیرم هرگز این کار را نخواهم کرد" (باهنر و...، سال سوم دبستان، ۱۳۵۰ - ۱۳۴۹: ۱۰ - ۹). یا در مورد امام حسین ع می گویند: «امام حسین مردی شجاع و فداکار بود و با ستمکاران مبارزه می کرد. در آن موقع مردی ستمگر و گناهکار به نام یزید که نه عادل بود و نه پرهیزکار، خود را جانشین پیامبر و رهبر مردم می دانست. چون یزید به فکر آسایش خود بود و مردم را با دروغ فریب می داد امام حسین علیه السلام حاضر نشد فرمانروایی و رهبری او را قبول کند [و سرانجام علیه او قیام کرد]» (باهنر و...، همان: ۱۴).

– دوگانه سازی بین اسلام جعلی در برابر اسلام راستین

باهنر و بهشتی با این کار ذهن را متوجه اسلام های دیگری می کنند که در ظاهر اسلام اند، اما هیچ قرابتی با اسلام اصیل ندارند. این اسلام یک اسلام منفعت طلبانه و براساس منافع اصحاب زر و زور تعریف می شود. اسلام اصیل به دنبال تحقق مصالح عامه و اهداف اصیل اسلامی است. در همین زمینه نویسندگان در شرح وقایع دوران اموی و عباسی می گویند:

به زودی روشن شد که اینان (عباسیان) نیز دست کمی از آنها (امویان) ندارند و از اسلام آن را می خواهند که با منافعشان تزامم نداشته باشد. از این رو علم، فلسفه، تمدن، سازمان دادن به کارهای حکومتی، تقویت قدرت نظامی، ساختن مساجد، ایجاد منابر و مدارس بزرگ، نسخه برداری از قرآن و مانند اینها را ترویج می کردند؛ اما هرگز اجازه نمی دادند که از حقوق مساوی انسان ها، عدالت، آزادی و حق سخن گفته شود (باهنر و...، سال پنجم دبستان، ۱۳۵۰ - ۱۳۴۹: ۸۷)؛ [و چون مردم به این رویه اعتراض کردند] به همین جهت دیری نگذشت که باز کشتارهای دسته جمعی، زندان، تبعید و محروم کردن و محکوم کردن از حقوق اجتماعی شروع شد ... (همان: ۸۸ - ۸۷).

وقتی با تمایز اسلام اموی و عباسی از اسلام اصیل یا علوی و نبوی که در صفحات قبل به آن می پردازند، این توانایی و بصیرت در مخاطب ایجاد می شود که بین اسلام اصیل و جعلی تفاوت قائل شود. قطعاً او با این دستاورد می تواند عیار اسلام شاه را تشخیص دهد؛ چون او نیز ادعا می کرد شاه کشور، مسلمان است و خود را شیعه علی می دانست.

- توجه به ابعاد حکومتی مسئله امامت ائمه معصومین

باهنر و بهشتی با استفاده از ظرفیت ارادت مردم ایران به مسئله اهل بیت (ع)، در بخش معرفی ائمه (ع) بیشتر به جنبه حکومتی آنها توجه کرده و علت قیام و صلح و سکوت و مبارزه آنها را در این چارچوب ارزیابی کرده‌اند. مثلاً آنها ماجرای امام رضا (ع) و مامون عباسی را به این صورت روایت کرده‌اند:

... مامون اصرار کرد که امام حکومت مسلمین را بپذیرد و خود از کار خلافت کناره‌گیری کند. شگفت‌انگیزتر آن که امام به هیچ وجه این پیشنهاد را نمی‌پذیرفت. چرا؟ چون امام حکومت را حق خویش می‌دانست و به نقش حکومت در تعیین سرنوشت جامعه آگاه بود. او به خوبی می‌دانست که اگر زمامداران یک ملت، پاک و شایسته باشند همه فکرها و نیروها را در راه پیشرفت و اصلاح جامعه بسیج می‌کنند؛ اما اگر خود فاسد باشند، جز فریب و ستم اثری ندارد. با وجود این چرا امام حکومت را نپذیرفت؟ اکنون اگر حضرت رضا (ع) بخواهد زمام امر را در دست بگیرد، باید بسیاری از کارگزاران متنفذ و سودجو و خودپرست را از کار برکنار کند، حقوق‌های بی‌حساب را قطع کند، از منافع نامشروع جمعی جلوگیری نماید، بساط اشرافیگری و خودسری را به عدل و برابری اسلامی تبدیل کند و احکام الهی را زنده نماید و این در صورتی میسر است که نظام موجود را در هم ریزد و با مهره‌های جدید طرحی نو درافکند. امام سازش‌کار نیست تا به ترکیب نظام دست نزند تا در پرتو آن به ریاست رسد و بر اریکه قدرت تکیه زند ... (باهنر و...، ۱۳۵۲: ۱۰۲ - ۱۰۱).

این مسئله نیز به این صورت به نفی وضع موجود و اصلاح آن کمک می‌کند. تألیف این دوره از کتب درسی تعلیمات دینی توسط بهشتی و باهنر آن‌قدر هنرمندانه و با ظرافت پیش رفت که تا سال ۵۶ که ساواک دستور توقیف و جمع‌آوری این کتاب‌ها را از آموزش و پرورش داد، متوجه آن نشده بود (شهید بهشتی و آموزش و پرورش، ۱۳۸۷: ۷۶ - ۷۵)؛ حتی شهید بهشتی یکی از عوامل پیروزی انقلاب را همین کتاب‌ها می‌داند. او در این باره می‌گوید:

یک گروه متعهد (بنده) با آقای دکتر غفوری و آقای دکتر باهنر تصمیم گرفته بودیم اسلام، ایمان، عمل، مبارزه، جهاد، عبادت و فضیلت را در سطح نوجوانان و حتی دانش‌آموزان سال‌های دوم ابتدایی به بعد ببریم و آیات و روایات و داستان‌های سازنده و اندیشه و احساس انسان را در این سال‌ها که بیش از هر سال دیگر نقش می‌گیرد، بر آن بخوانیم که این کار یک طرح خیلی دقیق نیاز داشت. واقعا برایمان مهم بود که این طرح ناتمام نماند ... (شعبانی، همان: ۹۶ - ۹۵).

جالب آن است که بعدها وقتی که در دوران جمهوری اسلامی و زمانی که او ریاست قوه قضاییه را بر عهده داشت، به اطلاع ایشان رسید که قرار است برای درس تعلیمات دینی و قرآن از کتاب‌های تألیفی شما استفاده شود، ایشان مخالفت کردند و استدلال کردند که هر زمانی اقتضائات و الزامات خود را دارد و این کتاب‌ها برای آن زمان نوشته شده است (شهید بهشتی و آموزش و پرورش، ۱۳۸۷: ۱۴).

نتیجه

تألیف و تدوین کتب درسی تعلیمات دینی در اواخر دوره پهلوی دوم با سبک و سیاق جدید نسبت به ادوار قبل از خود از جهت محتوا که در ضمن مطالب و مباحث خود معرف ابعاد سیاسی‌تر و اجتماعی‌تر اسلام و مبارزه با وضع موجود به عنوان یک تکلیف شرعی بود، ما را با یک سؤال بزرگ روبه‌رو می‌کند که این روایت از اسلام چگونه توانسته خود را در کتب درسی بازتولید و بازنشر دهد؟ روند تحقیق در این زمینه نشان داد که حضور انبوه روحانیت و عناصر مذهبی در دستگاه آموزشی رژیم پهلوی عمده‌تأ حاصل یک تعامل نانوشته بود. به این صورت که کمونیسم و فعالیت طرفداران آن در سطح کشور هم برای رژیم و هم برای دین و دینداران، هر کدام به صورتی، یک تهدید جدی بود. رژیم قادر به مواجهه ایدئولوژیک و فکری با افکار کمونیست‌ها نبود و روحانیت نیز قدرت داشت، اما ابزار لازم را نداشت. بنابراین این «خطر مشترک» این دو را به رغم تعارض‌ها و اختلافاتی که با هم داشتند، در این حوزه به یکدیگر نزدیک‌تر می‌کرد. این قضیه در سرتاسر دوران پهلوی دوم وجود داشت؛ اما اتفاق مهم در این زمینه حضور دو فرد متفاوت از روحانیت به نام‌های بهشتی و باهنر به این دستگاه آموزشی بود که این علاوه بر اینکه از نظر علمی و خلاقیت در سطح بالایی قرار داشتند، از جهت فکری کاملاً متکی به آرا و اندیشه‌های امام خمینی و بزرگانی مانند علامه طباطبایی بودند و توانستند با وجود این شرایط و البته با تکیه بر اصل تقیه، محتوای کتب درسی تعلیمات دینی را مطابق با روح اسلام، مبارزه و جهاد و نفی حکومت طاغوت در زمان غیبت تدوین کنند. این فعالیت به طور مشخص از سال ۱۳۴۹ آغاز شد و تا ۱۳۵۶ ادامه داشت که در نهایت دستگاه اطلاعات رژیم به این مسئله حساس شد و دستور توقیف و جمع‌آوری کتاب‌ها را در دستگاه آموزشی داد.

بررسی موردی همین قضیه به ما نشان می‌دهد که دستگاه آموزش رسمی یک نهاد بسیار راهبردی است و مسئولان مربوطه علاوه بر اینکه در تدوین کتب درسی باید حساسیت خاصی داشته باشند و آن را قربانی مسائل حزبی و جناحی نسازند، باید بسیار مراقب باشند که شورای تألیف کتب درسی از نفوذ عوامل معارض با نظام مصون بماند. مسئله نفوذ یک خطر بسیار جدی است که مقام معظم رهبری بارها

به آن تذکر داده‌اند و ما در سال‌های نه چندان دور در همین حوزه آموزش رسمی با اجرای مشکوک سند استعماری ۲۰۳۰ دچار آسیب‌های جدی شدیم. هرچند که ضروری است در مورد گفتمان حاکم بر آموزش رسمی دهه ۹۰ و تأثیر آن بر اغتشاشات سال ۱۴۰۱ تحقیقات گسترده‌تری انجام شود، اما با توجه به اهمیت مسئله، ادعای ارتباط بین این دو به هیچ وجه غیرمنطقی و بیراه نیست. بنابراین پیشنهاد می‌شود که برای مصونیت بیشتر شورای تألیف کتب درسی از اختیار تام آموزش و پرورش خارج شود و این قسمت زیر نظر شورای عالی انقلاب فرهنگی و کمیسیون فرهنگی نیز قرار بگیرد؛ طوری که مسائل سیاسی و جناحی کشور نتواند بر این حوزه تأثیرگذار باشد. بنابراین توجه به اقدام بهشتی و باهنر از این جهت نیز می‌تواند الهام‌بخش باشد؛ اقدام آنها برای پیشبرد و پیروزی نهضت اسلامی بود و اقدام اکنون باید برای تحقق اهداف بیانیه گام دوم انقلاب و سند تحول آموزشی باشد.

منابع و مآخذ

۱. آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۷). *ایران بین دو انقلاب*. تهران: نشر مرکز.
۲. اعلم، اسدالله (۱۳۷۳). *گفت‌وگوی من و شاه (خطرات محرمانه اسدالله علم)*. ج ۱. تهران: طرح نو.
۳. پهلوی، محمدرضا (بی‌تا). *مأموریت برای وطنم*. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۴. ترکچی، ف. (۱۳۸۸). *شهید حجت الاسلام و المسلمین دکتر محمدجواد باهنر به روایت اسناد*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۵. حائری یزدی، عبدالکریم (۱۳۰۷). *مرقومه مبارک حضرت حجت الاسلام آیت‌الله آقای آقا حاج شیخ عبدالکریم حائری دامت برکاته*. تذکرات دیانتی.
۶. حداد عادل، غلامعلی (۱۳۸۸). *با احترام*. تهران: هرمس.
۷. خمینی، سید روح‌الله (۱۳۷۸). *صحیفه امام*. تهران: چاپ و نشر عروج.
۸. شارع پور، م. (۱۳۸۸). *جامعه‌شناسی آموزش و پرورش*. تهران: سمت.
۹. شعبانی، ا. (۱۳۸۷). *تاریخ شفاهی زندگی و مبارزات دکتر آیت‌الله بهشتی*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۱۰. شهید بهشتی و آموزش و پرورش (۱۳۸۷). *سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش و پرورش*. (مجموعه مقالات در همایش سال ۱۳۸۶). تهران: نشر سازمان پژوهش آموزش و پرورش.
۱۱. صفوی، ا. (۱۳۸۳). *تاریخ آموزش و پرورش در ایران (از ایران باستان تا ۱۳۸۰ ش.)*. تهران: رشد.
۱۲. عبدالله‌پور، احمد (۱۳۶۹). *وزرای معارف ایران (وزیران آموزش و پرورش)*. تهران: نشر مؤلف.

۱۳. فردوست، حسین (۱۳۷۴). *ظهور و سقوط پهلوی*. تهران: نشر مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.
۱۴. فقیه شیرازی، سید عبدالکریم (۱۳۲۷). *پرچم اسلام*. ش ۶. تهران: سال سوم.
۱۵. فلسفی، م. (۱۳۷۶). *خاطرات و مبارزات مرحوم فلسفی*. تهران: نشر مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۱۶. فوران، جان (۱۳۷۷). *مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی*. ترجمه تدین، ا. تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
۱۷. لاپروس، آیراماروین (۱۳۸۱). *تاریخ جوامع اسلامی*. ترجمه علی بختیاری، تهران: انتشارات اطلاعات.
۱۸. مطهری، مرتضی (۱۳۸۰). *شش مقاله*. تهران: صدرا.
۱۹. منتظری، حسینعلی (۱۳۷۹). *متن کامل خاطرات آیت‌الله حسینعلی منتظری به همراه پیوست‌ها*. تهران: اتحاد ناشران ایرانی (نشر باران، نشر خاوران، نشر نیما).
۲۰. هدایت، مهدی قلی (۱۳۸۶). *خاطرات و خطرات*. تهران: زوار.
۲۱. هفته‌نامه ندای حق (۱۳۳۳). *هفته‌نامه ندای حق*. سال چهارم. ش ۳.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی